

**«Дорога і шановна товаришко!»:
спроба реабілітації узвичаєних українських гоноративів**

У статті розглянуто особливості вживання номенів *товаришка* і *товариш* як гоноративів в епістолярних текстах Лесі Українки, з'ясовано індивідуальну й національну традицію їх використання; проаналізовано типологічні мікроконтексти актуалізації ядерних лексем цього деривативного ряду та продуктивність їх функціонування; визначено коло адресатів, що належали до її товариського середовища, у спілкуванні з якими фіксовані апелятиви з цими опорними лексемами; досліджено передумови диференційованого вживання цих номенів як етикетних одиниць в епістолярній комунікації; простежено авторську мотивацію їхнього використання в індивідуальній мовотворчості Лесі Українки; обґрунтовано доцільність відновлення цих номенів у сучасному українському мовленні з огляду на давність їхнього функціонування в системі мови.

Ключові слова: епістолярний текст, товаришка, товариш, адресат, апелятив, гоноратив.

Важливим і частотним елементом будь-якого епістолярного тексту правомірно вважають ті номени, які слугують засобом ідентифікації мовної особистості й виконують функцію апеляції з огляду на те, що кожен листовний діалог неминуче передбачає мовну взаємодію двох комунікантів – адресанта й адресата (рідко – кількох адресатів). У науковій літературі такі найменування осіб в ситуації етикетної взаємодії узвичаєно називають *гоноративами*, вважаючи їх однією з форм ввічливості, що «належить до тих функціональних категорій, що акумулюють у собі загальнолюдські цінності» [6, с.173] і, крім того, часто зберігають національно-мовні поведінкові традиції. Регулятивність їх функціонування (а отже, й передбачуваність) програмувана заздалегідь типом мовного спілкування, особливостями семантичної організації такого різновиду текстів, що зумовлюють обов'язкову актуалізацію лексичних одиниць із етикетною функцією.

Вивчення гоноративів як елемента етикетної комунікації в традиціях різних народів помітно активізувалося в кінці ХХ – на початку ХХІ ст., що зумовлено зростанням інтересу дослідників до проблем взаємодії мови й культури, лінгвокультурологічної складової в мовній поведінці комунікантів у різних функційних сферах тощо.

Увага українських мовознавців до вживання гоноративів у товариському й дружньому спілкуванні зосереджена в основному на художніх текстах і їх вияві в розмовно-побутовому та офіційно-діловому спілкуванні [1; 2; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11]. Епістолярна комунікація, зокрема листування Лесі Українки, представлена в таких студіях фрагментарно [4]. Зважаючи на вагомість цього різновиду міжособистісної взаємодії мовців, варто детальніше з'ясувати роль різних гоноративів і головне – «питоменність» їх словесної репрезентації в листовній традиції українців.

Матеріалом безпосереднього вивчення в цій статті обрано всі доступні для вивчення епістолярні тексти Лесі Українки [15–17], що слугували джерелом реконструювання системи гоноративних найменувань осіб адресатів у її товариському спілкуванні, передусім – із опорними лексемами *товариш* і *товаришка*. Вибір саме цих гоноративів мотивований із огляду на неоднозначність (точніше, двозначність) їхнього функційного статусу й сприйняття в сучасному українському соціумі та непоодинокую кваліфікацію як «чужорідних» маркерів у національній мовній поведінці, не зважаючи на аргументовані твердження різних дослідників щодо їх давності в нашій традиції, зокрема в товариському спілкуванні [7; 9; 12].

3-поміж усталеного для української епістолярії реєстру можливих найменувань й активно представленого в різні епохи у статусі апелятивних в дружньо-товариському спілкуванні, крім *пан / пані, добродій / добродійка, земляк / земляче, друг / друже*, особливою увагою комунікантів кінця ХІХ–початку ХХ ст. позначені номени *товаришка / товаришки, товариш / товариші, товариство*, що спостерігаємо насамперед у листовній практиці Михайла Драгоманова, Михайла Павлика, Михайла Коцюбинського, Івана Франка та ін. Фактологічно увиразнена в такому аспекті й епістолярна поведінка Лесі Українки. З іншого боку, в сучасному українському соціумі ці лексеми дотепер мають особливий і виразний стилістичний маркер, позначений впливом радянської епохи й сприймаються значною мірою як ідеологеми, асоціативно завжди співвіднесені з конкретним соціальним середовищем, що відтворюють поведінкові особливості людей за певною партійною приналежністю. А ще – як номенклатурний мовностереотипний елемент тоталітарного режиму загалом. А отже, негативний стилістичний маркер в сприйнятті сучасного мовця все ще

виявляється переважальним. Ось тому так важливо простежити специфіку функціонування лексем *товаришка* / *товариш* в епістолярній традиції українців (як одного з найбільш переконливих джерел для реконструкції мовної парадигми українського соціуму й специфіки українського повсякденного спонтанного (!) мовлення кінця ХІХ–початку ХХ ст.), визначити їхню індивідуально-авторську мотиваційну основу, щоб нівелювати (спростувати ?) чи, навпаки, ствердити «нашаровану» й прирощену в ХХ ст. чужорідну конотацію та узвичаєний виразно негативний оцінювальний спектр щодо їхнього вживання сьогодні.

Традиційне використання таких лексем в українській мові, насамперед у функціях апелятивній, номінативній та ідентифікувальній, як свідчить узуальний вжиток й лексикографічна практика, цілком передбачувано проєктоване на дружньо-товариське коло, про що стверджує їхня семантика й передусім – первинні значення. Як відомо, власне таке значення слова *товариш* «Словник української мови» подає одним із перших: «1. Людина, яка спільно з ким-небудь виконує якусь справу, бере участь у якихсь діях, співучасник чого-небудь; компаньйон, спільник... [Жірондист :] Чи він мене прийняв би товаришем з собою у дорогу? [Жінка:] Я думаю. А то й спитати можна (Леся Українка, II, 1951, 183) // Член якогонебудь товариства; // перен. Про того, хто є супутником людини або про те, що супроводжує її в діях, діяльності... // перев. з означ. або по чому. Людина, зв'язана із іншими спільною професією, місцем роботи, навчання, службою в армії і т. ін.; колега... // Людина, що посідає рівне з іншими становище в суспільстві, колективі» [14, X, с. 160]. А отже, первинно українська мова іменувала посередництвом цього номена особу *спільника* (*співучасника*, *компаньйона*) – у справах, у вчинках та певній діяльності. З огляду на це закономірно постає потреба з'ясувати, на якій основі ґрунтувалася така спільність. Власне відповідь на це запитання може слугувати однією з «реабілітаційних» передумов цієї лексеми в сучасному побутовому дискурсі.

В українській традиції другої половини ХУІІ ст. ця лексема (частіше – в поєднанні з прикметниками – *бунчуковий* або *значковий*) функціонувала як «назва старшинського звання, що надавалось у реєстровому козацькому війську полковій старшині та козакам» [14, X, с. 160] із цього періоду. А в поєднанні з лексемою *пане* вживалася також як апелятив, узвичаєний у спілкуванні козаків: *пане-товаришу*,

панове-товариство тощо. Суттєво й те, що для української ментальності *товариш* – це передусім «2. Людина, зв'язана з ким-небудь дружбою, щирий друг, приятель. Зауважмо, що СУМ лише в 3, 4 і 5 значеннях актуалізує семи '*спільник по партії*' і '*людина соціалістичного, радянського суспільства*'. Такі лексеми виконували апелятивну функцію і самотійно, і в поєднанні з прізвищем» [14, X, с. 160]. Ці факти стверджують давність, узвичаєність вживання цих лексем. І найпосутніше – своєрідність семантичної структури, що чітко вирізняє межі її функціонування *до-радянського* періоду і *епохи тоталітаризму*. Отож, можна припустити, що первинно існували абсолютно інші сфери міжособистісної взаємодії та спільної діяльності українців, які й визначали появу лексем *товариш* / *товаришка* для їх найменування.

Пошуки твірної основи номена *товариш* цілком правомірно (і передбачувано) повертають нас до лексеми *товар*, що узвичаєно для українців – не лише «предмет торгівлі, продукт праці», а й «худоба» [3, У, с. 586]. Як стверджує «Етимологічний словник української мови», вона належить до запозичень із тюркських мов і означала в праслов'янській мові «худобу, майно» [3, У, с. 586]. Від цієї лексеми сформувався численний словотвірний ряд найменувань, значна частина якого виразно архаїзувалася: *товарЄта*, *товАрИна*, *товарИшник*, *товАрність*, *товарнЯк*, *товарЯ*, *товарЯтко*, *товАряка*, *товаАричий*, *товарЯчий*, *безтовАр'я*. Щодо номена *товариш* у цьому словнику подано такі деривати: *товарИшество*, *товаришнЯ*, *товаришОк*, *товАрка* («товаришка»), *товарИський*, *товарИшеський*, *товаришИти* («створювати товариство»), *товаришувати*, *по-товариському*, *по-товариськи*, *стовАришник* («член цеху»), *стовАришний* («цеховий»), *стоваришувАтися* («об'єднатися»).

«Словарь української мови» Бориса Грінченка, крім уже деяких зі згаданих, актуалізує й абсолютно не відомі сучасному мовцю найменування, пор.: *товарИство*, *товарИський*, *товаришИти*, *товаришувАти*, *товаришИтися* («вступати в товариські стосунки, дружити»), *товАрчий* («пастухъ рогатого скота»), *товАришка*, *товАрка*, *товарЯ*, *товарЯка*, *товарЯчий*, *товарИшник* («скотный дворъ»), товаришування [13, ІУ, с. 269].

А тому ймовірно припустити (як би це не видавалося парадоксально на перший погляд і навіть почасти штучно), що первинна гіпотетична спільність *спільна діяльність* різних осіб мала

дуже прозаїчну побутову основу: очевидно, *товаришами* в давнину найперше ставали ті, кого об'єднувало піклування про якийсь *товар*. І тільки згодом, очевидно, ця єдність поширювалася на будь-яке дружнє коло осіб, на спільність цехову, спільність військову тощо, тобто, *товаришем* ставав кожен член такої спільноти, що передбачала реальне чи умовне об'єднання. Одне з таких середовищ комунікативної взаємодії, актуалізованих у мовному просторі України кінця ХІХ – початку ХХ ст. – письменницьке. А тому використання цієї лексеми в їхньому спілкуванні було органічним, частотним і узвичаєним, про що і стверджує насамперед епістолярна комунікація Лесі Українки.

Ядро цього лексичного регулятива в її листуванні становлять лексеми *товаришка* (27 разів) (*товаришки* – 22 рази) / *товариш* (29 разів) (до того ж тричі цей номен вжито французькою – *cher confrère*) (*товариші* – 71 раз) (у ролі апелятивів використано 29 разів лексему *товаришка* і 57 – *товариш*). Зауважмо: послідовно фіксовано вживання кличного відмінка обох номенів – *товаришко* й *товаришу*, тобто номінації осіб жіночої статті налічують 78 слововживань, а чоловічої – 157 (разом – 235 разів). Меншою продуктивністю відзначається порівняно частотна лексема *товариство* – 83 рази (двічі з них – форма множини), здебільшого як елемент власної назви *Наукове товариство імені Шевченка*. Непродуктивним можна вважати функціонування атрибутива *товариський* – 13 разів і *товариські* – 6, один раз – *peu sociable* (малотовариський (франц.)), дієслова *товаришувати* (4 рази), *товаришили* – один раз, віддієслівного іменника *товаришування* – двічі та прислівника *потовариськи* – 6 разів (тричі – французькою: *en confrère*). Отож, кількісні параметри цього регулятива в збереженій епістолярії Лесі Українки – 354 лексичні одиниці.

Принагідно нагадаємо, що лексеми *товариш*, *товаришка* й *товариші* належать також до визначальних у багатьох поетичних текстах Лесі Українки (зокрема, «Товаришці на спомин», «До товаришів», «До товариша» (посвята Михайлові Кривинюку), початок «Уривка з листа» з посвятою Іванові Стешенкові («*Товаришу мій! не здивуйте з лінивого вірша*») тощо). Крім того, форма множини *товариші* опорна (і не лише в назві!) одного з публіцистичних текстів Лесі Українки – «Лист до товаришів на Україні».

Уперше в епістолярних текстах Лесі України фіксуємо саме лексему *товаришка* в завершальній частині одного з листів до брата Михайла (26–28.XI (8–10. XII).1889) як елемент формули прихильності: *Твоя сестра і товаришка Леся*. У такий спосіб стверджено специфіку міжособистісних взаємин сестер-братів у Косачівській родині (принагідно нагадаємо також загальновідоме, вже афористичне міркування тієї ж адресантки щодо сестри Ольги, яка, на її переконання, була близькою їй «не тільки по крові, але й по духу» («Я думаю, що ми ніколи не розійдемося різно, завжди будемо рідними не тільки по крові, але й по духу, – а чи кожна людина має таких рідних?» (вирізнення тут і далі мої. – С. Б.) (Ялта, 16 (28).XI.1897))). А отже, між ними існували глибинні духові зв'язки, їх єднала насамперед **спільність справ** (зокрема, про один із таких проектів – омріяні переклади українською мовою світових шедеврів – якраз і йшлося в цитованому листі до брата). Тобто вже цей перший мікроконтекст виразно ілюструє одне з питомих значень цієї номінації.

Спостережено, що номени *товариш* / *товаришка* щодо братів-сестер мали відповідати ще й виразним віковим параметрам (спільність справ передбачувано не завжди виникала в дитинстві), а тому вони й не могли бути беззастережно проєктовані на кожного з них («Невже прийде до того, що ми з тобою не будемо бачитись сливе по цілих роках, як от тепер з Мішею? Який се жаль! Тільки що ти дійшла до таких літ, що можеш **товаришем** бути, а тут уже приходиться думати про розлуку») (до сестри Ольги, Софія, 10.IX.1894). Неодноразово Леся Українка стверджує в листах про комфортність товариства саме сестри Ольги: «**Товариство твоє мені, звісно, завжди миле, але ради самої приємності не варт зриватися і їхати такий світ**» (Вижниця, 1 (14).VII.1901). А отже, для неї родинна (кровна) спільність неминуче мала поєднуватися з духовою спільністю. Хоча статус сестри-брата не обов'язково й беззастережно передбачав останнє. В епістолярному спілкуванні лише з Михайлом та Ольгою фіксуємо оте виразне органічне поєднання двох іпостасей їхньої єдності: *брат* / *сестра* – *товариш* / *товаришка* (пор. згадану вже формулу прихильності в листі до брата й прощальний вислів до Ольги: *Бувай здорова, моя Лілія, моя люба, дорога сестро і товаришко!* [16, с. 485]).

Важливо й те, що не завжди послідовне вживання цієї номінації щодо братів-сестер механічно проєктовано на кожного члена

Косачівсько-Драгомівської родини. Скажімо, двоюрідного брата Світозара (сина Михайла Драгоманова) вона називає *товаришем* лише проспективно, як можливе найменування в їхній майбутній комунікації: *«Ви наводите на Зорю, ніби він і трус, і те, й се! Він дуже цікавий і розумний хлопчик, ми б з ним напевне були добрі товариші, а в товаристві нас не злякали б ні живі омари, ні які інші дива морські»* (до подружжя Драгоманових, Колодяжне, 18.VIII.1892). А отже, неодмінною передумовою статусу «товариш» могли бути лише спільні справи або інтереси. А тому Леся Українка виразно розмежовувала родинний і товариський статус комуніканта, про що зокрема, стверджують і такі однорідні ряди в її епістолярних текстах: *«Історія дядькова навчила мене, що на поміч родичів, приятелів і товаришів чоловікові “одірваному” тяжко або принаймні неприємно рахувати»* [18, с. 76] (до М. І. Павлика 27 березня 1903 р., Сан-Ремо). Іноді номінації *товариш* і *приятель*, *товариш* й *друг* вжиті в контексті послідовно, однак їх можна тлумачити як такі, що не можуть бути взаємно замінювані (*«у мене були і суть і тепер близькі товариші, друзі»*)» [17, с.136]. Щоправда, в поодиноких випадках обидва з них можуть стосуватися однієї й тієї ж особи, наприклад : *«товариш і приятель п. Ольги* (Осип Маковей. – С. Б.)» [17, с. 259]; *«товариша і побратима в Празі»* (Михайло Кривинюк. – С. Б.) [18, с. 12]).

Власне, *почуття товариства* (навіть до чужих !) Леся Українка вважала особливістю й диференційною рисою членів їхньої родини, на противагу, скажімо, родині Комарових: *«У нас с тобою (з Ольгою. – С. Б.) є спільна риса: почуття товариства і братерства не тільки до своїх, але й до чужих, не знаю, що заложило його в нас, виховання, чи природа, тільки в нас воно дуже розвине, у Комарових, як видно, його нема, коли вони його так грубо не розуміють в інших»* (до сестри Ольги, Ялта, 16 (28).XI.1897). Цим почуттям вона дуже дорожила. Власне, тому завжди була щирою у взаєминах із усіма тими, кого мала честь так називати.

На Лесине переконання, вміння знайти товаришів – це один із важливих людських талантів. І таки не кожна особистість його має. Пишучи про диференційні риси своїх молодших сестер, вона зауважувала: *«З Дорою, мені здається, лехше буде. Ми й так з нею досить близькі, наскільки то можливо при такій вже дуже великій*

ріжниці літ. І взагалі її життя ліпше складається, ніж Оксанине, бо у неї є талан знаходити собі товаришів, а в Оксани його нема» (до сестри Ольги, Сан-Ремо, 20.II (5.III).1902).

Статус Лесиною *товариша / товаришки* визначав симетрично її мовну поведінку в спілкуванні з ними, на протиположність спілкуванню з усіма тими, хто не цікавив її як особистість або хто був неприйнятний для неї саме в цьому статусі через певні риси характеру. Вектор такого спілкування був завжди позначений позитивними конотаціями: *«От несподівано і показала я свою злість, напалась на бідних галичан мокрим рядом, хоч вони мені особисто нічого лихого не вчинили. Такий то з мене ангел! / Тільки, дорога Пані, не лякайтесь, не думайте, що я і до товаришів така. Ні, мені здається, я завжди розумію, коли людину болить, надто як що та людина мені симпатична. Завдати прикрість Вам я б не хотіла ніколи ні словом, ні вчинком. І Ви не бійтесь мені завдати болю, я звикла приймати чужі болі і жалі, у мене були і суть і тепер близькі товариші, друзі, що звертаються до мене в хвилини смутку і тим власне найбільше притягають мене до себе»* (до О. Ю. Кобилянської, Берлін, 17–18 (29–30).V.1899).

Водночас статус *адресата-товариша*, на переконання Лесі Українки, впливав і на особливості стилю цього різновиду комунікації, зокрема, на такі її ознаки, як невимушеність, спонтанність і безпосередність: *«Може, я коли її зайве що напишу, та Ви вже не беріть мені за зло, бо сама ж я ніколи зла того не маю в думці, як пишу до Вас. От собі пишеться усяке, що на думку спаде. Та хіба ж не так воно слід між товаришами?»* (до А. Ю. Кримського 6 червня 1912 р., Кутаїсі).

Диференційною ознакою товариських взаємин, на її переконання, мали стати щирість і відсутність щонайменшої ідеалізації. Це стосувалося не лише інших осіб, а й безпосередньо її, пор. : *«А найгірше мені прикро, коли я бачу, як деякі мої товариші й товаришки, замість того, щоб оглянутись навколо себе на живі справи, на живу роботу, звертають всю свою розумову силу на рішення філософських питань, не маючи самі ніякого філософського виховання, і через те їхні спори часто бувають похожі на спори “о безсмертті душі”, “о причині причин”, а часом іменно ці теми і служать їм до розмови»* (до М. І. Павлика 27 березня 1903 р. Сан-Ремо) і *«Невже Вам могли так припасти до*

серця мої вірші, коли Вам одкрите ціле море світової поезії, – адже в ньому всі мої друковані і недруковані думи і мрії мусять зникнути, мов крапля води дощової! Я, з моїм виключно безбарвним життям, з моєю отруєною душею, маю бути “сонцем”? Ідеалізуєте, дорогий товаришу!...» (до А. Ю. Кримського, Мінськ, 26.I (8.II).1901).

Передумовами товариського спілкування Леся Українка вважала також довіру й відкритість. А тому, знайомлячись, сама називала своїм потенційним товаришам власні позитивні та негативні риси. Така комунікативна поведінка адресантки мала, очевидно, різну мотивацію. Найвиразніше вона сформульована в її листі до Ольги Кобилянської, в якому, до речі, вона також назвала адресатку *товаришкою* з узвичаєним атрибутивом *шановна* і водночас – *дорога* (Берлін, 17–18 (29–30).V.1899): *«Пишу Вам про се для того, що взагалі маю звичай рекомендувати себе новим знайомим не тільки з найкращого але й з найгіршого боку, щоб, коли хто має розчаруватись в мені, то міг би зробити се скоріше, а коли хто має стати моїм товаришем, то щоб знав, з ким має діло і приймав мене telle que je suis* (такою, якою я є (франц.)) [17, с. 133].

Лише товаришам Леся Українка могла довірити найсокровенніше. Для неї було важливо, щоб вони знали її справжню, передусім реальні погляди на найсуттєвіші речі: *«Та се належить до моєї “релігії” – і коли я не вмію викладати свого credo* (символ віри (переконання) (лат.)) *в стислій, консеквентній і догматичній формі, то хочеться мені часами хоч у “притчах” вимовити свою “віру”, а надто хочеться, щоб мої товариші її знали, бо инакше вони не знатимуть мене»* [18, с. 166].

Спостережено, що статус *товариша* / *товаришки* мав для Лесі Українки завжди виразну мотивацію, хоча безпосередньо про це особа, якої він стосувався, могла й не знати безпосередньо. Йдеться, зокрема, про Михайла Кривинюка: *«Я ніколи не об'яснялась Кр[ивинюкові] ні прямо ні косвенно, як мама, в своїх чувствах до нього, бо се якоесь не приходилось до слова, але ж він знає, що я вважаю його за свого товариша і, по настоящому, не повинен би церемонитись прийняти від мене якусь поміч, але я знаю, що психологія людей придушених злиднями дуже вразлива, отже не хочу звертатись просто до нього, а прошу твого делікатного посередництва»* (до сестри Ольги, Київ, 5 (17).X.1900). Одним із

вагомих вимірів товаришування вона вважала готовність допомогти товаришам: *«Ти знаєш, що я завжди хочу допомогти своїм товаришам, коли тільки можу і через те мою поміч не сором приймати»*(до сестри Ольги, Київ, 5 (17).X.1900); *«Ти колинебудь чула, щоб я жалувала, про яку небудь послугу, зроблену комусь із товаришів?»* (до сестри Ольги, Київ, 19.X (31.X).1900).

Ствердженням диференційованого й безперечно послідовно умотивованого уживання цього номена слугує також Лесина згадка в листі з Чукурлара до сестри Ольги про свою тодішню співмешканку, родом із Орла: *«Добре бути такою натурою, як моя “товаришка”, їй всього 20 л[іт], але вона вже зложила собі певні категоричні мірки і рамки і вірить в них, без критики»* (Ялта, 30.VIII (11.IX).1897). Власне графічний маркер сигналізує про невідповідність використання цього найменування щодо цієї особи (натомість згаданий у тому ж листі номен «панночка» позбавлений такого вирізнення). Сама ж авторка пояснює мотивацію використання саме найменування *товаришка* як невластивого, очевидно, в такій ситуації: *«Тепер я живу не сама, найшла собі компанію, слухачку московських фершальських курсів, – так буде дешевше, а невигоди поки що нема, т. е. нема через те, що моя товаришка (розумій се слово в практичному значінні (вирізнення моє – С. Б.)) мало буває дома, от сьогодні поїхала з Горним Клубом на Байдари, а то раз у раз ходить в Ялту, часом по двічі на день»*. Тобто сема 'спільність' (лише помешкання, про що виразно засвідчує інший контекст того ж листа: *«...моя товаришка по мешканню виїхала вчора»*) хоч і актуалізована в цій лексемі, однак її вживання вирізняється від інших ситуацій, типових для її епістолярної поведінки.

Лексема *товариші* вперше актуалізована у листі з Колодяжного до брата Михайла (Колодяжне, 18.V.1890): *«Не знаю через що п. Максим не дотримав свого слова, отже й не берусь его за те судити, але маю до его уразу, що він немов сміється з мене, переказуючи через тебе аксіому, що „переписувати дуже нудно!” – та вже либонь я й сама се не згірше знаю, бо лучалось і мені переписувать того ж таки Гейне. Се все я пишу для самого тебе, а не на страх – сказала б врагам, так ні – товаришам! то ти можеш сего й не казати п. Максимові, бо певне він і не цікавий слухати»*. Прикметно, що ця лексема має в цитованому фрагменті виразно антоніміїний характер (*вороги – товариші*), а отже, відтворює

традиційну семантичну структуру одного з її можливих синонімічних значень: *товариш* – *друг, приятель*. Саме тому, очевидно, цей номен – один із найчастотніших у мікроконтекстах із іншими бінарними опозитами, як-от: *люди* – *товариші* «З приїздом у Луцк воно мало чим одмінилось, тільки що Ліля почала справніше вчитися, та люди частіше заходять до нашої хати. Мені з тих *людей* мало користі, бо мої *товариші* всі або в Києві, або так по різних містах, а тут з молодих нікого такого не знаю, а старі...» (до М. П. Драгоманова, Луцьк, 6 (18).XII.1890); *Міша* (як взірець справжнього товариша) – *товариші* (радше – фальшиві) («Зате вже й я з *Мішею* завжди в згоді, тоді як з *товаришами* частенько лаятись приходиться, хоч інший раз і не рада б, бо взагалі не люблю сваритись – не моя то вдача») (до М. П. Драгоманова Колодяжне, 3 (15).III.1892).

Кількісно увиразнена ця лексема передусім в опосередкованих характеристиках осіб, які належали до її товариського кола, та в самохарактеристиках (наприклад : «Врешті два мої найзавзятіші сперечники після гарячих змаганнів скінчили тим, що один почав писати музику на мою “Русалку” (от уже романтизм! я вже сама з такого виросла), а другий стяг у мене Лисенкові ноти для співу, дані мені одним їхнім *товаришем* (теж ультрареалістом!) – тепер суди нас боже, чія правда!)» (до М. П. Косача, Відень, кінець зими чи рання весна 1891 р.); «Певне тепер вдома обридну своїм *товаришам* з Галичиною та Січею та радикалами, але вже нехай узброяться терпеливістю...» (до М. П. Драгоманова, Відень, [5] 17.III.1891); «Тепер же мені так збридло усяке крутіство і замилювання очей своїм та чужим, що, здається, хутко вже в другу крайність вдамся. Надто ж мене тішить те, що зачали навертатись на “праву путь” де-які з *товаришів* такі, що я вже думала ніби про них вже можна було гадку закинути» (до М. І. Павлика, Євпаторія, 16(28).VII.1891); «Тож тепер, – хоч запевне в сей день Ви приймаєте безліч красномовних вітаннів, – прийміть не красномовну, але щирю дяку від Вашої *молодшої товаришки по роботі*, від щирої прихильниці Вашого талану і праці на користь України, – прийміть її від / Лесі Українки» (до М. П. Старицького, Колодяжне, 22.IV (4.V).1894).

Іноді вживання цієї лексеми може слугувати засобом автопортретування адресантки. Зокрема, в одному з листів до подружжя Драгоманових вона зауважує нечисленність власного

товариського кола, яке б могло стати послідовниками ідей Михайла Драгоманова: *«Що ж до мене, то я хочу бути Вашою ученицею і заслужити собі право зватись так, а коли на мене впаде частина тих прикrostів та інкримінації, які дістаються Вам, то я об тим не буду журитись ні трохи. Шкода тільки, що товаришів у мене трохи мало, ну, та все ж не буду одна в полі. Вреши і один в полі єсть коли не воїн, то все ж робітник, а се може більш стоїть, ніж воїнське званіє!»* (Владая, 22.VIII.1894).

Своїх однодумців, передусім літературне коло, Леся Українка іменувала також цією ж лексемою: *«І я і всі мої товариші певне роковані на марну згубу, тай нехай би, як би ж з того провіток був колісь.....»* (до М. І. Павлика, Софія, [2] 14.II.1895) [16, с. 333], пор. також: *«У Київі були у мене товариші, тепер їх один, два, найбільше три, а решта – “иных уж нѣт, а тѣ далече”»* [17, с. 37] (до матері, Ялта, 22.III (3.IV).1898).

Опосередковано номени товаришка / товариш Леся Українка вживала щодо свого найближчого дружнього оточення: М. М. Комарової-Сидоренко (до Драгоманових, Колодяжне, 9 (21).X.1895); (до А. М. Драгоманової, Ялта, 7 (19).XI.1897); М. В. Кривинюка (до Л. М. Драгоманової, Київ, 7 (19).XII.1896), Г. М. Деген-Ковалевської (до Л. М. Драгоманової 14, 22.III (26.III, 3.IV).1897); О. Ю. Кобилянської (*«п. Ольга ідеальна товаришка»* (до сестри Ольги, Чернівці, 28.IV (11.V).1901); Л. М. Старицької-Черняхівської (*«Тов[аришка] Черняхівська мені нічого не казала»* (Мінськ, 26.I (8.II).1901); *«я там забула поставити під заголовками поезій “Легенди” і “Трагедія” – “посвята товарищі Л. Старицькій-Черняхівській”»* (до Кримського А. Ю., Київ, 30.X-5.XI (12–18.XI).1901)); С. К. Мержинського (*«Моєму товаришеві дуже подобались Ви на фотографії (він знає Вас з творів і з моїх слів)»* (до Кобилянської О. Ю., Мінськ, 29.I (11.II).1901)); М. В. Ковалевського (до сестри Ольги, Ялта, 12 (24).XI.1897); І. І. Труша (*«Труш уже в Галичині і мав до Вас написати. Ми з ним дуже добрі товариші»* (до О. Ю. Кобилянської, Київ, 14 (26).XI.1900), щоправда, пізніше їхні «дуже добрі» взаємини, як відомо, зазнали виразних змін).

Товаришем називала вона також спорадично і Климента Квітку (одна фіксація): *«...т[овариш] Квітка пісень не записував»* (Тбілісі, 2 (15).XII.1903), пор. також імпліцитну актуалізацію: *«Як був Квітка в*

Києві, то він мені часто подавав такі різні новини, але тепер він в Тифлісі, а інші товариші мовчать... ну, тим гірше – для них» (до Кривинюка М. В., Сан-Ремо, 13 (26).XI.1902)) (хоч звичнішим щодо нього можна вважати все ж таки номен пан: *п[ан] Квітка* (до Кобилянської О. Ю., Зелений Гай, 22.VI (5.VII).1904); *П[ан] Квітка кланяється комусь* (до Кобилянської О. Ю., Тбілісі, 9 (22).XI.1904)).

Лексеми товариш / товаришка вжио також щодо **колег-учених, одностудентів дядька, Михайла Драгоманова** («*Шкода тільки, шчо завчасу не сповістили європейських вчених, товаришів дядька, їх привіти були б приємні для дядька і користні для справи*» (до М. І. Павлика Софія, 11 (23).II.1895)), **друзів своїх приятельок і знайомих** (наприклад: «*Була у мене Пашкевичівна з своєю товаришкою*» (до матері та сестри Ольги, Ялта, 6 (18).VII.1897)); «*Теперешня її товаришка якась не вдала*» (до матері та сестри Ольги, Ялта, 6 (18).VII.1897)); **друзів сестри Ольги** («*Товаришці твоїй (що казала про неї Щер[бина]) постараюсь допомогти, елика в моїй силі*» (до сестри Ольги, Київ, 24.IX (7.X).1901); «*Товаришці твоїй (сибірячці) шукаю роботи, та все не можу знайти, хоч все ще маю надію*» (Київ, 24.IX–3.X (7–16.X).1901); **ровесників своїх братів-сестер** («*Так що вона (Оксана. – С. Б.) вже зовсім наважилась їхати і має навіть попутчицю до самого Льєжа, свою товаришку по гімназії, тамошню студентку*» [18, с. 190] (до сестри Ольги, Зелений Гай, 6 (19).IX.1904)); **шкільних приятельок своїх юних друзів** (як-от однокласників Путі в Сан-Ремо «*До Путі часто приходять в гості одна товаришка, маленька італьяночка, метке дівча, не то що Путя*» (Сан-Ремо, 4 (17).I.1902)).

Сферу використання цієї лексеми в листах Лесі Українки значно розширено порівняно з узусом. Її проєктовано й на осіб, із якими вона перебувала разом на лікуванні в Сан-Ремо («*Маємо ще одну товаришку, панну Гассель з Орла (вона тут у Сад[овських] торік жила), я писала про неї Раді. Всі, і я в тім числі, вдоволені з її товариства*» (до матері, Сан-Ремо, 21.I (3.II).1902). Іноді саме щодо них вона вживає уточнювальні означення, як-от: **товариші по хворобі**: («*Я тепер далеко не завжди в стані писати листи акуратно і так ще може довго потриває (кажуть, я років за два тільки можу вигоїтись зовсім), – будьте вибачні, бо така нерівна психологія властива, здається, всім моїм товаришам по хворобі, певне вона корениться в фізіології, хоч мені завжди здається, що причини мого*

настрою зовсім не в тім» (до М. І. Павлика, Сан-Ремо, 2 (15).IV.1902)).

Спостережено, що мотивація «спільності» як визначальна сема могла мати полісемантичний вияв щодо деяких адресатів, однак такі ситуації мають радше факультативний характер. Скажімо, з Михайлом Кривинюком її єднала ще одна спільна риса – перебування в певний період за кордоном: *«Ох, та що я Вам се все пишу? Певне через те, що ми з Вами тепер в досить ідентичних умовах (обоє перебували за кордоном, у вимушеній “еміграції”. – прим.), то я бачу в Вас “тим більше” товариша....»* (Сан-Ремо, 14 (27).II.1902).

В одному з листів до Михайла Кривинюка вона імпліцитно актуалізує відомий афоризм *товариші моїх товаришів – мої товариші*: *«А коли буде треба, то можтиму в листі дати Вам до нього (Качаловського. – С. Б.) рекомендацію (зрештою Вам досить назватись моїм товаришем)»* (Цюріх, 15 (28).V.1902).

Інтегральну сему 'спільність' мають також такі словосполучення: *товаришка по мешканню* [16, с. 459]; *товариші її по гімназії* [17, с. 412]; *товаришку по гімназії* [18, с. 190]; *товаришки по роботі* [16, с. 281]; *товаришка з дитячих літ* [18, с. 165]; *товаришка по Віллі Наталії* [18, с. 103]; *товаришкою по віллі і курації* [18, с. 108]; *товариші по «Просвіті»* [18, с. 285]; *товариша і побратима в Празі* [18, с. 12].

Важливо й те, що Леся Українка активно використовувала обидві граматичні форми (і чоловічого, й жіночого роду), що властиво відтворює давню українську традицію паралельного вживання назв осіб: *«А найгірше мені прикро, коли я бачу, як деякі мої товариші й товаришки, замість того, щоб оглянутись навколо себе на живі справи, на живу роботу, звертають всю свою розумову силу на рішення філософських питаннів»* (до М. П. Драгоманова, Шабо, 22.VIII (3.IX).1891).

Не менш частотна ця лексема і як опорна номінація в початкових звертаннях епістолярних діалогів Лесі Українки з друзями, однодумцями-письменниками, зокрема, вона поширена в спілкуванні з Агатангелом Кримським (*Дорогий товаришу!* (Мінськ, 26.I (8.II).1901); *Вельмишановний і дорогий Товаришу!* (Сан-Ремо, 23.XII.1901 (5.I.1902))), з Ольгою Кобилянською (*Дорога і шановна Товаришко!* (Берлін, 8 (20).V.1899); *Шановна і дорога Товаришко!*

(Берлін, 17–18 (29–30).V.1899); *Дорога товаришко* (Гадяч, Зелений Гай, 9 (21).VII.1899)) тощо.

Такі звертання, очевидно, були симетричні в спілкуванні з її адресатами. Принаймні одним із таких аргументів може слугувати твердження самої адресантки в листі до Івана Франка: «*Я ж не вважаю зовсім, що les amis de nos ennemis... (друзі наших ворогів... (франц.)) і тому нічого не маю проти того, щоби Ви, називаючи мене “дорогою товаришкою” (в щирість Ваших слів я вірю), відносились з прихильністю і довірям до п. Труша, бо, дійсно, Вам нема жадної причини відноситись до нього инакше. Що до самого принципу les amis de nos ennemis sont nos ennemis (друзі наших ворогів – наші вороги (франц.)), то я вважаю його гідним часів Montecchi e Capuletti (Монтеккі і Капулетті (італ.)), а не ХХ ст., і мені дивно, що високоосвічені і культурні люде наших часів можуть ще свідомо признаватись до таких survival (пережитків (англ.)) [18, с. 147] (14 серпня 1903 р., Зелений Гай).*

Невипадковість і умотивованість частотного використання цих лексем в апелятивній функції засвідчує її перший лист до Агатангела Кримського 7 (19).XI.1895 з Києва. Вибираючи опорну лексема в початковому звертанні поміж *добродію* і *товаришу*, вона надає перевагу другому, пояснюючи свій вибір оцінювальною лексемою «*краще*»: «**Шановний Добродію! або, краще, незнайомий дорогий Товаришу!**». На перший погляд такий вибір видається парадоксальним, бо вживання апелятива *товаришу* для її мовленнєвої поведінки виразно проєктоване на коло осіб, поєднаних насамперед спільністю певних інтересів чи справ. І, навпаки, *добродію* передбачає здебільшого діалог із адресатом, міжособистісно дистанційованим, почасти хоч і відомим для неї, але з яким її єднали лише офіційні взаємини і виразна повагова дистанція, іноді – навіть відстороненість. Однак подальший епістолярний коментар чітко мотивує саме такий Лесин вибір, певною мірою розширюючи семантичну структуру цього номена: товариш – це ще й особа, здатна розділити чуже горе: «*Не здивуйте, шчо я, непрошена, озиваюсь до Вас. Я давно бажала написати до Вас, та через пошту не випадало, а оказії досі не траплялось. Мені хотілось висловити Вам, як глибоко пройняв нас (мене і мою дядину Драгоманову) той ичирий, повний глибокої туги, лист, шчо Ви писали Павликові, довідавшись про*

*смерть мого дядька** (Примітка Лєсі Українки: «Дядина просила П[авли]ка вислати їй автограф, здається, він і тепер у неї»). *Справді, багато було тоді листів співчуття, шчирих, хороших листів, але такого, як Ваш, не було, се, власне, наче рідний син писав про втрату коханого батька. Вже хутко пів року мине з того часу, як ми читали той лист в Болгарії, але вражіння від нього живе у мене досі. Сімя дядькова плакала ревне, читаючи, про те казала, шчо такі листи потішають, наскільки се можливо, у такій тузію / Се були страшні часи, Товаришу, здавалось, шчо уже все минає, шчо треба тільки шче дешчо покінчати, поховати, тай самим геть із сього світа! Де у кого се почуття зосталось і до сього дня. Кінчати треба, але ж як шче багато кінчати!»*. Власне така передумова й стала спонукаю появи не властивого для неї в такій комунікативній ситуації звертання. Цю ж лексему вона використовує й у формулі прихильності цитованого листа, що є додатковим ствердженням не випадковості його використання щодо цього адресата, пор.: «У всякім разі, **Товаришу**, вірте моїй найшчирішій повазі і прихильности до Вас». Зауважмо, що епістолярний вокатив із цією опорною лексемою можна вважати визначальним для їхніх подальших епістолярних діалогів, наприклад: *Вельмишановний і дорогий Товаришу!* (Сан-Ремо, 23.XII.1901 (5.I.1902)); (Сан-Ремо, 23.XII.1901 (5.I.1902), а також – *товаришу, мій Товаришу* (Сан-Ремо, 23.XII.1901 (5.I.1902) й *дорогий товаришу* (Мінськ, 26.I (8.II).1901)) тощо. Така ж регулярність використання цього апелятива властива і прощальним формулам та формулам прихильності в їхніх діалогах, пор.: *Стискаю Вашу руку, мій Товаришу* (Сан-Ремо, 23.XII.1901 (5.I.1902)). Привертає увагу графічний маркер написання гоноратива *товариш*, що підкреслює особливо шанобливе ставлення до адресата.

Епістолярні діалоги саме з цим адресатом вирізняє частотне використання звертання *товаришу* в основній і завершальній частинах тексту на противагу переважальним початковим із іншими адресатами (це, зокрема, такі кореспонденції: Київ, 7 (19).XI.1895 – двічі Товаришу; Мінськ, 26.I (8.II).1901 – двічі *товаришу* і один раз *дорогий товаришу*, Сан-Ремо, 23.XII.1901 (5.I.1902) – двічі Товаришу).

Крім Агатангела Кримського, у ролі апелятива ця лексема фіксована також в епістолярних діалогах із Михайлом Кривинюком

(Київ, перша половина квітня 1897 р.; Київ, середина квітня 1897 р.; Київ, квітень 1897 р.; Київ, 23. IV (5.V).1897; Київ, початок травня 1897 р. (сер. травня 1897 р.); Чукурлар, середина червня (кінець червня за н. ст.) 1897 р.) – із незмінним *Шановний і дорогий Товаришу!* в початкових звертаннях і *дорогий Товаришу* – у прощальному вислові; з Іваном Франком (*Дорогий Товаришу; шановний і дорогий Товаришу* (Зелений Гай, 1 (14).VIII.1903); *Дорогий Пане Товаришу* (Сан-Ремо, 31.XII.1902 (13.I.1903), до речі, фіксації такого звертання до цього адресата менш частотні, на противагу всім попереднім – із опорними лексемами *добродію й пане*); з М. Ганкевичем (*Високоповажаний товаришу* (Середземне море, 23.V (5.VI).1902); з Остапом Луцьким (*Високоповажаний Товаришу!* [18, с. 364] (Ялта, 26.I (8.II).1908)); *шановний Товаришу Луцький* (Ялта, 26.I (8.II).1908); з Гнатом Хоткевичем (*Дорогий товаришу!* [18, с. 296] (Київ, 25.I (7.II).1907); *товаришу милий* [18, с. 314] (Колодяжне, 24.II (9.III).1907); *Дорогий товаришу* [18, с. 316] (Колодяжне, 24.II (9.III).1907)).

Використання цього гоноратива французькою мовою було одним із засобів утаємничення, елементом своєрідного листовного аргю в спілкуванні з Ф. В. Волховським, як стверджує сама адресантка в листі з Сан-Ремо (10 (23). IV.1903): «*Я Вам відповідатиму по французски, тримаючись тої самої термінології (а як що коротке, то може й по англійськи вдам) і починатиму завжди “cher confrère [”]* (Дорогий товаришу (франц.)), *то нехай адресат (той Ваш знайомий) знає, що то буде Вам (коли напр[иклад], одкритка), може Ви скажете який знак на конверті класти? Ваше товариство в Європі зватиму your lady* (Ваша леді (англ.)), *чи votre spouse* (ваша дружина, чоловік (англ.)) *краще, а тих членів Вашої партії, з якими може матиму зносини на Україні, зватиму tu secretary – mon secrétaire* (мій секретар (англ.) – мій секретар (франц.)) [18, с. 96–97]. Використання цього ж найменування до інших адресатів (дві фіксації) позбавлене таких імпліцитних маркерів: *Cher confrère* – до О. С. Маковоя (Чернівці, 3 (16).VI.1903) і до І. Я. Франка (Зелений Гай, 19.VI (2.VII).1903).

Одна з найпродуктивніших функцій лексеми *товаришко* в епістолярних текстах Лесі Українки (подібно до *товариш*) – апелятивна, наприклад: *люба товаришко* (Гадяч, Зелений Гай, 9 (21).VII.1899) [17, с. 150]; (Київ, 12 (25).III.1901) [17, с. 240] і

Товаришко люба! (Київ, 1 (13).XII.1899) [17, с. 176]; *Люба моя товаришко* (Київ, 14–21.XII.1900 (26.XII.1900–2.I.1901) [17, с. 221]; *дорога товаришко* (Гадяч, Зелений Гай, 9 (21).VII.1899) [17, с. 163]; (Київ, 18–22.I (30.I–3.II).1900) [17, с. 197]; (Мінськ, 9 (22).I.1901) [17, с. 115]; (Київ, 12 (25).III.1901) [17, с. 240]; *Дорога моя товаришко* (Київ, 14 (26).XI.1900) [17, с. 216], (Мінськ, 29.I (11.II).1901) [17, с. 234]; *добра, ніжна і люба товаришко* (Мінськ, 29.I (11.II).1901) [17, с. 235] – до О. Ю. Кобилянської; *кохана Товаришко* (Телаві, 15–22.IX (28.IX – 5.X).1909) [18, с. 447]; *люба товаришко* (Хелуан, 1 (14).III.1911) [18, с. 516] – до Н. К. Кибальчич.

Апелятив *товаришко* можна вважати типологічним для листовного спілкування Лесі Українки з однією з найбільших її приятельок – з Ольгою Кобилянською. Ця опорна лексема актуалізована, зокрема, в одному з найперших збережених листів до цієї адресатки (*Дорога і шановна Товаришко! дорога товаришко* (Берлін, 8 (20).V.1899)), а також у багатьох наступних.

Щоправда, саме такі епістолярні звертання між комунікантами різних статей, як стверджує Леся Українка, навряд чи можна вважати нормативними для галицької частини тодішнього українського соціуму, радше, навпаки, вони сприймалися як анормативи в мовній поведінці жінок, зокрема в листовному спілкуванні: галичани з певною пересторогою сприймали ймовірність самого факту такого різновиду міжособистісних зв'язків у стосунках жінок-чоловіків. Власне, жінка, на їхнє переконання, не могла бути спільником чоловіка в певній справі: їй належали лише стереотипно визначені ролі. А тому уже сам факт уживання таких звертань (із апелятивом *товариш*) викликав у них відповідну негативну реакцію: «У галичан мене ще вражало якесь чудне, непросте відношення до жінок, все вони дивляться на нас або з гори в низ, або з низу в гору, а щоб так просто, нарівні – зроду! Хіба ж могла б яка жінка чи дівчина сказати, або написати якому галичанинові: “дорогий товаришу”, або й “дорогий друже” без того, щоб йому не привиділось не знати що? Я думаю, ні» (до О. Ю. Кобилянської Берлін, 17–18 (29–30).V.1899).

У спілкуванні з деякими адресатами Леся Українка використовувала спорадично подвійні апелятиви. Такі складні звертальні формули (найчастіше – початкові), крім опорної лексеми *товаришу*, містять також номінацію *добродію*, наприклад:

Високошановний товаришу і добродію! [18, с. 146] (до Івана Франка, 27 липня 1903 р., Зелений Гай).

Непродуктивною для її листування можна вважати трикомпонентну модель, основу якої становить лексема *товариш* у поєднанні з прізвиськом: *шановний Товаришу Луцький* [18, с. 364] (до О. Луцького, Ялта, 26.I (8.II).1908).

Щодо деяких адресатів Леся Українка вживала юкстапозитні найменування, до складу яких входить лексема *товариш* (щоправда, з різним графічним виявом). Зокрема, воно актуалізоване один раз у спілкуванні з Михайлом Кривинюком (*Щиро стискаю Вашу руку, товаришу-брате* (Сан-Ремо, 1 (14).III.1902)). Іванові Франку адресований вокатив *Пане Товаришу*, вибір якого був мотивований, очевидно, його ж згодою: «*Дорогий Пане Товаришу, коли Ви дозволяєте так себе назвати, то я з охотою готова*» (Сан-Ремо, 31.XII.1902 (13.I.1903)). Таке ж початкове звертання використано і в листах до Василя Стефаника (*Високоповажаний пане Товаришу!* (Буркут, 14 (27).VIII.1901)) та до Михайла Коцюбинського (*Високошановний пане-товаришу!* (23 січня 1904 р. Тбілісі)). Загалом це звертання має факультативний вияв (4 рази). Привертає увагу графічне увиразнення шанобливості за посередництвом цієї лексеми в спілкуванні з Іваном Франком і Агатангелом Кримським: апелятив *товаришу* в листах до них дуже часто вжито з великої літери.

Не менш частотне використання цієї лексеми у формулах прихильності, вжиті симетрично до кола її адресатів, у спілкуванні з якими фіксовано апелятиви *товаришу* / *товаришко*, як-от: *Ваша товаришка Л.Українка* (до О. Ю. Кобилянської, Берлін, 8 (20).V.1899) [17, с. 136]; *Ваша товаришка Леся Українка* (до О. Ю. Кобилянської, Берлін, 17–18 (29–30).V.1899) [17, с. 128]; *Ваша щира товаришка Леся* (до О. Ю. Кобилянської, Київ, 14–21.XII.1900 (26.XII.1900–2.I.1901)) [17, с. 224]; *Ваша товаришка Леся Українка* (до І. Я. Франка, Зелений Гай, 1 (14).VIII.1903) [18, с. 149]; *Ваша товаришка Л. К* (до Г. М. Хоткевича, Київ, 25.I (7.II).1907) [18, с. 298]; (до А. Ю. Кримського, Кутаїсі, 24.V (6.VI).1912) [18, с. 592]; (до А. Ю. Кримського, 6 червня 1912 р., Хоні, 14 (27).X.1911) [18, с. 553].

Характеристичною стилістичною ознакою функціонування лексем *товаришка* / *товариш* можна вважати використання різноманітних стереотипних атрибутів. До найуживаніших належать узвичаєні для української епістолярії означення. Деякі з

них, крім функції оцінки, певною мірою виконують ще й функцію ідентифікації Лесиних адресатів. Скажімо, атрибутив *милий* (у поєднанні з апелятивом *товариш*) стосується, зокрема, Агатангела Кримського [18, с. 252] (16 листопада 1905 р., Київ) й Гната Хоткевича [18, с. 314] (9 березня 1907 р., Колодяжне). Означення *давня* вона використала один раз щодо колишньої товаришки К. В. Квітки: «*Але в Тифлісі була одна товаришка давня та п[ан] Квітка, то вони помогли мені жити*» [18, с. 183–184]. **Таємним товаришем** (Geheimrath) Леся і її брат Михайло називали жартівливо професора Е. Бергмана: «*Сьогодні Geheimrath казав, що завтра чи позавтраму здійме з мене гіпс*» (Берлін, 9 (21).ІІІ.1899). Індивідуально увиразнене звертання *мало бачена, але мила* адресовано Н. К. Кибальчич: *моя мало бачена, але мила товаришко* [18, с. 517] (Хелуан, 1 (14).ІІІ.1911).

Однак найчастіше (зовсім передбачувано) епістолярні тексти фіксують словосполучення, в яких опорні лексеми цього словотвірного ряду поєднані з атрибутивами *добра* й *дорога* / *дорогий*, *шановна* / *шановний*. Здебільшого це спостережено в ситуаціях, коли лексеми *товариш* / *товаришка* виконують апелятивну функцію. Означення *люба* з цими лексемами вжито в спілкуванні з Ольгою Кобилянською (п'ять разів) (наприклад: *Дорога моя, любя товаришко!* [18, с. 182]; *Люба, дорога товаришко!* [18, с. 508]) і один раз – із Н. К. Кибальчич (*Люба товаришко* [18, с. 516]).

З іншими опорними лексемами цей атрибутив найбільш продуктивний у спілкуванні з Михайлом Драгомановим (*Любий дядьку*), з Петром Косачем (*Любий папа* / *Папа* або *любий папочка*), з братами Михайлом і Миколою (*Любий Міша* (частіше) / *Михайлику* і *Любий Микосю*), з Михайлом Кривинюком і з його сином (*Любий Михалю* і *Любий Михалюню*), з сестрою Ольгою (*Любий Пуцю* і *Любий, дорогий Ліцику*), з сестрою Оксаною (*Любий Уксусок*).

Один раз ужито нестягнену форму прикметника *дорогая* в листі до Ольги Кобилянської: *Дорогая товаришко!* (18 січня 1913 р., Хельван). Кваліфікатив *ідеальна* вирізняє цю ж адресатку з-поміж усіх товаришок і товаришів Лесі Українки, що має відоме підґрунтя й мотивацію: «*п. Ольга ідеальна товаришка, з тих, що не лізуть силоміць у душу і що не відпихають холодом*» (до сестри Ольги, Чернівці, 28.IV (11.V).1901).

Стилістично окреслений апелятив *Вельмишановна пані Товаришко!* фіксовано один раз у листі до Н. К. Кибальчич (червень – липень 1908 р., Євпаторія). Власне цей лист, точніше – його початок – має Лесин коментар щодо умотивованості й невинності уживання саме такого звертання в письменницькому середовищі: «*Не зову Вас на ймення-“отчество”, бо, правду кажучи, “отчества” Вашого якимось чином не знаю, та й не дуже люблю сей чуженародний звичай величання. Може, не поремствує, що називаю Вас товаришкою, бо се ж загальнолюдський звичай зватися так межі людьми однакової “зброї”, а ми ж обидві “воюємо пером”*» [18, с. 388]. Зауважмо: на її переконання, називання людини по батькові – це «чуженародний звичай величання», а отже, він не традиційний, а тому й не бажаний у спілкуванні українців.

Лише в спілкуванні з Агатангелом Кримським вона використала апелятив із інтимізуючим займенником *мій*: *мій товаришу* (*Шановний і дорогий мій товаришу!* [18, с. 237]; «*Однак простіть, мій товаришу...*» [18, с. 241]).

Серед індивідуально виражених атрибутивних словосполучень із опорними лексемами *товариш* / *товаришка* вирізняються: *університетський товариш* [17, с. 78]; *недавніх товаришів* [17, с. 103]; *менших і дурніших товаришів* [16, с. 481]; *нових (можливо й незнайомих?) товаришів* [16, с. 476]; *товариші ліпші* [16, с. 332]; *добрі товариші* [16, с. 182]; *добрим товаришкам* [17, с. 191]; *добрі товаришки* [17, с. 191]; *галицькими і буковинськими товаришами* [18, с. 138]; *ідеальна товаришка* [17, с. 258]; *вірний товариш (або джура)* [18, с. 72] (зауважмо, що саме сема 'вірність' визначальна в семантичній структурі цього найменування) (до сестри Ольги, Сан-Ремо, 5 (18).ІІІ.1903).

Востаннє лексему цього словотвірного ряду фіксовано в листі з Гелуана (Хелуан, 23.ХІІ.1912 (5.І.1913)) до Ольги Кобилянської – *Товаришко* [18, с. 628]. Між першою фіксацією у згаданому листі до брата Михайла (26–28.ХІ (8–10. ХІІ).1889) і останньою – 24 роки. А отже, принаймні цей період можна беззастережно вважати часом їхнього активного слововжитку в ідіолекті Лесі Українки (і як засіб апеляції в епістолярних текстах, і як елемент прощальних формул та підписів, і як спосіб найменування різних осіб, об'єднаних із адресанткою найперше спільністю поглядів і справ). Товариське коло

в її епістолярії представлене в основному братами-сестрами, колегами-письменниками та декількома знайомими й друзями. А якщо зважити, крім того, ще й на експлікацію всіх одиниць цього деривативного ряду в епістолярних і художніх текстах Лесі Українки, що стануть об'єктом наших подальших наукових студій, то підстав сумніватися щодо їхньої тяглості й природності в мовленні українців, очевидно, не залишиться зовсім. Це і є найпосутнішим аргументом їхньої умотивованої реабілітації та ймовірної (і такої бажаної) актуалізації в мовленні сучасних українців.

Література

1. Ветрова Ельвіра. Звертання пане, пані, добродію, добродійко в українському мовному етикеті. Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. Донецьк: ДонНУ, 2007. № 15. С. 351–354.
2. Возна Р. Ф. Товаришу чи громадянине? Культура слова. Київ: Наук. думка, 1981. Вип. 20. С. 98–110.
3. Етимологічний словник української мови: у 7 т. Київ: Наук. думка, 2006. Т. 5. 704 с.
4. Журавльова Наталя. Дещо про епістолярну гречність Лесі Українки. Леся Українка і сучасність: зб. наук. пр. Луцьк, 2008. Т. 4, кн. 2. С. 307–315.
5. Зелінська О. Звертання в барокових проповідях. Українська мова. 2007. №1. С. 65–73.
6. Миколюк О. Функціонування гоноративу в комунікативній культурі британців. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство. 2013. № 18. С. 172–176.
7. Миронюк О. М. Історія українського мовного етикету: (засоби вираження ввічливості): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. Київ, 1993. 207 с.
8. Миронюк О. М. Історія українського мовного етикету. Звертання: монографія. Київ: Логос, 2006. 167 с.
9. Олешко Юлія. Гоноративність у проповідницьких збірниках А. Радивиловського. Мова: класичне – модерне – постмодерне: зб. наук. праць. Київ: Дух і Літера, 2017. Вип. 3. С. 94–104.
10. Поліщук Надія. Пан, товариш, добродій. Культура слова. Київ: Наук. думка, 1996. Вип. 46–47. С. 132–138.
11. Скаб М. С. Функціональна сфера апеляції в українській мові (семантика, граматики, прагматика, стилістика): дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01. Чернівці, 2002. 451 с.
12. Сімович Василь. Наша товариська мова. Українське мовознавство : розвідки і статті. Оттава, 1984. С. 36–42.
13. Словарь української мови: в 4 т. / упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. Київ, 1907–1909. Т. 1–4.

14. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 1–11.
15. Українка Леся. Зібрання творів: у 12 т. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 10. 541 с.; Т. 11. 479 с.; Т. 12. 696 с.
16. Українка Леся. Листи: 1876–1897 / упоряд. Прокіп (Савчук) В. А., передмова Агеєвої В. П. Київ: Комора, 2016. 512 с.
17. Українка Леся. Листи: 1898–1902 / упоряд. Прокіп (Савчук) В. А. Київ: Комора, 2017. 544 с.
18. Українка Леся. Листи: 1903–1913 / упоряд. Прокіп (Савчук) В. А. Київ: Комора, 2018. 736 с.

References

1. *Etymologichnyi slovnyk ukrainskoi movy* [Etymological Dictionary of the Ukrainian Language]. Kyiv, 2006, vols. 1–7. (in Ukrainian).
2. Hrinchenko B. *Slovnyk ukrainskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian Language]. Kyiv, 1907–1909, vols. 1–4.
3. Mykoliuk O. Funktsionuvannia honoratyvu v komunikatyvni kulturi brytantsiv. [Functioning of the honoratives in the communicative culture of the British]. In: *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Filolohichni nauky. Movoznavstvo*, 2013, issue 18, pp. 172–176. (in Ukrainian).
4. Myroniuk O. M. *Istoriia ukrainskoho movnoho etyketu. Zvertannia* [History of the Ukrainian language etiquette: Addressing]. Kyiv, 2006. 167 p. (in Ukrainian).
5. Myroniuk O. M. *Istoriia ukrainskoho movnoho etyketu: zasoby vyrazhennia vvichlyvosti* [History of the Ukrainian language etiquette: means of expressing politeness]. PhD dissertation (10.02.02). Kyiv, 1993, 207 p. (in Ukrainian).
6. Oleshko Yuliia. Honoratyvnist u propovidnytskykh zbirnykakh A. Radyvylovskoho [Honoratives in the preaching collections of A. Radivilovsky]. In: *Mova: klasychne – modern – postmoderne : zb. nauk. prats.* Kyiv, 2017, issue 3, pp. 94–104. (in Ukrainian).
7. Polishchuk Nadiia. Pan, tovarysh, dobrodii. In: *Kultura slova*. Kyiv, 1996, issues 46–47, pp. 132–138. (in Ukrainian).
8. Simovych Vasyl. Nasha tovaryska mova. [Our comrade Language] In: *Ukrainske movoznavstvo: rozvidky i statti*. Ottava, 1984, pp. 36–42. (in Ukrainian).
9. Skab M. S. *Funktsionalna sfera apeliatsii v ukrainskii movi (semantyka, hramatyka, prahmatyka, stylistyka)* [Functional scope of appellatives in the Ukrainian language (semantics, grammar, pragmatics, stylistics): Doctoral thesis (10.02.01.). Chernivtsi, 2002, 451 p. (in Ukrainian).
10. *Slovnyk ukrainskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian Language]. Kyiv, 1970–1980, vols. 1–11.
11. Ukrainka Lesia. *Lysty: 1876 - 1897* [Letters: 1876–1897]. Kyiv, 2016. P. 512.
12. Ukrainka Lesia. *Lysty: 1898 - 1902* [Letters: 1898–1902]. Kyiv, 2017. P. 544.
13. Ukrainka Lesia. *Lysty: 1903 - 1913* [Letters: 1903–1913]. Kyiv, 2018. P. 736.
14. Ukrainka Lesia. *Zibrannia tvoriv* [Collection of works]. Kyiv, 1976, vols. 1–12.

15. Vietrova Elvira. Zvertannia pane, pani, dobrodiuu, dobrodiiko v ukrainskomu movnomu etyketi. [Addressing people with pane, pani, dobrodiuu, dobrodiiko in the Ukrainian language etiquette]. In: *Linhvistychni studii: zb. nauk. prats*, 2007, issue 15, pp. 351–354. (in Ukrainian).
16. Vozna R. F. Tovaryshu chy hromadianyne?. [Comrade or Citizen?] In: *Kultura slova*, 1981, issue 20, pp. 98–110. (in Ukrainian).
17. Zelinska O. Zvertannia v barokovykh propovidiakh. [Appeals in baroque sermons] In: *Ukrainska mova*, 2007, issue 1, pp. 65–73. (in Ukrainian).
18. Zhuravlova Natalia. Deshcho pro epistoliarnu grechnist Lesi Ukrainky. [Some ideas about the epistolary politeness of Lesya Ukrainka] In: *Lesia Ukrainka i suchasnist: zb. nauk.pr.* Lutsk, 2008. Vol. 4, book 2, pp. 307–315. (in Ukrainian).

Svitlana Bohdan. «Dear and Estimable/Respected Comradess»: an Attempt to Rehabilitate the Conventional Ukrainian Honoratives. The article discusses the features and use of the nomina *Comradess* and *Comrade* in the function of honoratives in the epistolary texts of Lesia Ukrainka with an emphasis on the common national and individual tradition of their usage. The author analyzes the types of micro-contexts of these lexemes and their derivatives actualization, their lexical compatibility and functioning productivity. This analysis provided the opportunity to identify the nuclear and peripheral lexemes, define a circle of the addressees belonging to the poetess's friendly environment, in the communication with whom she used the appellatives with these basic lexemes. The study highlights the preconditions for differentiated use of the nuclear lexemes in the function of etiquette units in the epistolary communication, the motivation of their use in the individual linguistic creations of Lesia Ukrainka and which are interpreted in this study as one of the most distinctive markers of the communicants' unity based on the common ideas and deeds. The author argues the need for "rehabilitation" of these nomina and justifies the expediency of their restoration in the modern Ukrainian language in view of their functioning age in the language system.

Key words: epistolary text, comradess, comrade, addressee, appeal, honorative.

Богдан Світлана Калениківна – кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, bohdan-s@ukr.net